

מחלוקת התנאים במקור ל"ט מלאכות שבת

הרב טוביה שלמה בר אילן

ראשי פרקים:

- א. פתיחה
- ב. מחלוקת התנאים
- ג. שיטת ר' שמעון ברבי יוסי בן לקוניא
- ד. הגדרת 'אבות ותולדות'
- ה. סוגיית כותש
- ו. העמקה במחלוקת ר' שמעון ור' חנינא בר חמא
- ז. עניינם של התנאים - ר' חנינא בר חמא ור' שמעון ברבי יוסי בן לקוניא
- ח. סיכום

א. פתיחה

שנו חכמים: אבות מלאכות ארבעים חסר אחת.¹

יש לברר, האם מניין זה הוא בדוקא, היינו שחז"ל קבלו במסורת שישנן ל"ט אבות מלאכות, ועל פי קבלתם זו הם ביררו את המלאכות המוזכרות במשנה, או שמא, חז"ל בררו את אבות המלאכות על פי מלאכות המשכן או על פי קריטריונים אחרים, ורק לאחר הבירור - נמצא מניינן ל"ט.

ב. מחלוקת התנאים

הגמרא במסכת שבת (מט.) מספרת:

יטיב רבי יונתן בן עכניאי ורבי יונתן בן אלעזר, ויטיב רבי חנינא בר חמא, גבייהו...
הדור יתבי וקמיבעיא להו: הא דתנן אבות מלאכות ארבעים חסר אחת כנגד מי?
אמר להו רבי חנינא בר חמא: כנגד עבודות המשכן.
אמר להו רבי יונתן ברבי אלעזר כך אמר רבי שמעון ברבי יוסי בן לקוניא: כנגד מלאכה מלאכתו ומלאכת שבתורה - ארבעים חסר אחת.

ובהמשך הגמרא, מובאת ברייתא לסיוע לרבי חנינא בר חמא:

תניא כמאן דאמר כנגד עבודות המשכן, דתניא: אין חייבין אלא על מלאכה שכיזא בה הייתה במשכן,
הם זרעו - ואתם לא תזרעו, הם קצרו - ואתם לא תקצרו..

נראה, שר' חנינא בר חמא ור' שמעון ברבי יוסי בן לקוניא נחלקו בשאלה שפתחנו בה. לפי ר' חנינא בר חמא, אבות מלאכות נלמדו מהמשכן, ורק בסופו של תהליך הלימוד התברר שקיימות ל"ט אבות מלאכות. לעומת זאת, לפי ר' שמעון ברבי יוסי בן לקוניא, מלכתחילה חז"ל ידעו שיש ל"ט אבות מלאכות, משום שהמילה 'מלאכה' בהטויה השונות מוזכרת בתורה ל"ט פעמים, ועל פי מספר זה, חכמים קבעו את טיבן של אבות המלאכות.

שיטות דומות לדברי ר' שמעון מצאנו בדברי רבי ור' נתן:

1 בכל הסוגיא שלפנינו, ראה גם מאמרו של הרב יאיר קהאן ב'אסיף ה' זנתתי משכני בתוכם', והדברים תואמים ומשלימים אף שהלכנו בדרכים שונות, קחנו משם.

רבי נתן אומר: ... לפי שנאמר ויקהל משה את כל עדת בני ישראל אלה הדברים וגו' ששת ימים תעשה מלאכה. דברים, הדברים - אלה הדברים - אלו שלשים ותשע מלאכות שנאמרו למשה בסיני. (שבת ע, א)

רבי אומר: דברים הדברים אלה הדברים - אלו שלשים ותשע מלאכות שנאמרו למשה בסיני! (שבת צו, ב).²

נראה שאף לשיטתם מנין המלאכות קבוע וידוע מראש, ועל פיו חז"ל קבעו את אבות המלאכות.

ג. שיטת ר' שמעון ברבי יוסי בן לקוניא

מפשוט דברי ר' שמעון עולה שאבות מלאכות לא נלמדו כלל מהמשכן. כך גם משמע מסוף הסוגיא, שהברייתא הטוענת שמלאכות שבת נלמדו מהמשכן מסייעת לדברי ר' חנינא החולק על ר' שמעון.

מצאנו כמה שיטות בראשונים בהבנת דבריו.

א. לפי ר' שמעון לא לומדים את אבות המלאכות מהמשכן.³

ב. אבות מלאכות נלמדו מהמשכן, אולם ניתן לסווג אותם בצורות שונות. ניתן לקבוע ש'מרקד' ו'בורר' נחשבים כשתי אבות מלאכה, ומנגד ניתן לקבוע שהם שייכים לאותו אב מלאכה.⁴ לשם כך הוצרכו חכמים ללמוד ממנין 'מלאכות' שבתורה שישנן לט' אבות מלאכות בלבד.⁵

ג. אמנם למדו את מלאכות שבת מהמשכן, אולם זה משום שממנין מלאכות שבתורה למדנו שיש רק לט' מלאכות. לו מנין המלאכות היה גדול יותר, הרי שהיו מוסיפים אבות מלאכות נוספים שלא היו במשכן.⁶

ד. הגדרות 'אבות ותולדות'

הגמרא בתחילת מסכת בב"ק מבארת:⁷

2 עיין עוד בפני יהושע שבת ע. בתוספות בד"ה "יכול שאם עשאן וכו'", ובשפת אמת שבת צו, ב ד"ה "והתניא רבי אומר דברים הדברים כו'", ביחס לסוגיות אלו ואכמ"ל.

3 כן נראה מסקנת תוס' ד"ה "כנגד".

4 הבנה זו נוגעת לדין אחר והוא - משמעות הגדרת 'אבות מלאכות'. ראה במאמרו של ידידי ורעי הרב נתי אריה ב'קול ברמה' גיליון כח (תשעו).

5 הבנה זו הובאה בתחילת דברי תוס'. הם דחו הבנה זו מכח לשון הגמרא שהביאה סיוע מלשון הברייתא. לאור דברי הראשונים שבארו את הסיוע מהברייתא, ניתן לשוב לקיים הבנה זו של התוס'.

6 כן עולה מדברי הר"ן. וכן נראה כוונת הרשב"א שכתב "ומר לא יליף מניינן ממשכן אלא ממלאכה ומלאכות, וחשיבותן כלומר אבות המלאכות בלחוד ילפינן ממשכן".

הרמב"ן כתב: "והוי יודע שלדברי הכל אותן מלאכות שהיו במשכן חשובין וקרי להו אב ואותן שלא היו במשכן קרי להו תולדה, דאי לאו הכי למה קרא לזה אב ולזה תולדה, אלא למר גמר כולה מלתא ממשכן ולמר היו חכמים עושין אותן כולן אבות אלא שמצאו להן סמך במנין מלאכות שבתורה וכיון שידעו מניין למדו חשיבותן ממשכן, א"נ באבות ותולדותיהן הכל מודים שלמדו ממשכן אלא לחשוב עוד עניינים אחרים למלאכות שלא היו במשכן לא אב ולא תולדה שלו פליגי, למר כיון דלא הוי במשכן כלל פטור עליה ולמר מן המנין למדו זה".

דברי הרמב"ן בסוגייתנו אינם ברורים (עיין במאמרו של הרב יהושע מנגס שליט"א, ניצני ארץ יג, אות יז). בביאור דבריו נראה לדייק, שמקור דברי הרשב"א, הוא הסברו הראשון של הרמב"ן, ועל כן הוסיף הרשב"א את המילים 'כלומר אבות המלאכות בלחוד' לברר את דבריו. לשיטה זו, ללא הלימוד מהמשכן, אף מלאכות שלא היו במשכן היו נחשבות אבות, אולם כעת, מלאכות שהיו במשכן הן חשובות והן אבות, ואילו מלאכות שלא היו במשכן הן תולדות. שיטה זו מתאימה להבנה השלישית שהובאה לקמן. מההסבר השני ברמב"ן עולה כהבנה השנייה לקמן, שהן אבות והן תולדות נלמדו מהמשכן, והמנין ממעט אבות אחרים. עיין גם בדברי הרמב"ן ביחס למלאכת 'כותש', שצוינו לקמן בהערות 11-12.

7 וכן הוא במסכת שבת צו:

אמאי קרי ליה אב ואמאי קרי לה תולדה? הך דהוה במשכן חשיבא - קרי ליה אב, הך דלא הוי במשכן חשיבא - קרי לה תולדה.

בדברי הגמרא מצאנו גרסאות וביאורים שונים ובכלל הדבר מצאנו שלש גרסאות ושיטות:⁸

א. 'הך דהואי במשכן חשיבא - קרי ליה אב. הך דלא הואי במשכן חשיבא - קרי ליה תולדה'. לפי גרסה זו, אבות המלאכות נקבעו אך ורק לפי החשיבות, ולא לפי מלאכות המשכן. גרסה זו מתאימה לדעת ר' שמעון ברבי יוסי בן לקוניא לפי ההבנה הראשונה בדבריו.⁹

ב. 'הך דהואי במשכן וחשיבא - קרי ליה אב. הך דלא הואי במשכן חשיבא - קרי ליה תולדה'. לפי גרסה זו, רק מלאכות שהיו במשכן, וגם היו חשובות, נקבעו כאבות מלאכות.

ג. 'הך דהואי במשכן - חשיבא וקרי ליה אב. הך דלא הואי במשכן - לא חשיבא וקרי ליה תולדה'. לפי גרסה זו, אבות המלאכות נקבעו אך ורק לפי המלאכות שהיו במשכן.

שתי גרסאות אלו מתאימות הן לשיטת ר' חנינא, והן לשיטת ר' שמעון לפי ההבנה השניה והשלישית. לפי ר' חנינא נצטרך לומר שאף שלשיטתו מלאכות שבת נלמדות רק מהמשכן, לא ראו חכמים הכרח למנות את כל מלאכות המשכן כאבות, אלא רק את המלאכות החשובות במשכן. לפי ר' שמעון יש לבאר, שאף המנין של שלושים ותשע אבות השפיע על קביעת המלאכות, והגמרא לא התייחסה לכך מסיבה זו או אחרת.

ה. סוגיית כותש

הגמרא במסכת שבת (עג, ב) מבארת שהמשנה נקטה 'זורה בורר ומרקד' כשלשה אבות מלאכות, אף שעניינן זהה משום שכולן היו במשכן. על כך שואלת הגמרא, מדוע המשנה לא מונה את מלאכת 'כותש', שאף היא הייתה במשכן. אביי ורבה נחלקו בדבר: אביי ציין שעני אוכל פתו בלא כתישה. לעומת זאת, רבא ציין שהמשנה היא כרבי שסובר שיש רק ל"ט אבות מלאכות ועל כן אי אפשר למנות את מלאכת כותש!

למסקנת הגמרא תירוצו של רבא נדחה ומתקבל תירוצו של אביי.

מתירוצו של רבא עולה שאין זה מוסכם שישנם רק ל"ט אבות מלאכות, ואדרבה, ניתן היה ללמוד מהמשכן אבות מלאכות נוספים, אלא שלפי רבי יהודה הנשיא, אנו לומדים מדיוקי הפסוקים שישנן רק ל"ט אבות ועל כן נאלצים להשמיט מרשימת אבות המלאכות אף אבות שהיו במשכן, כדי שהמספר יתאים לל"ט.

לפי תירוצו של רבא, המשנה נשנתה כפי ההסברים השני והשלישי שהבאנו לעיל בדעת ר' שמעון, לפיהן עיקר הלימוד מהמשכן, אלא שאנו מוגבלים למספר ל"ט עקב הלימוד מהפסוקים.¹⁰

אכן, דברי אביי צריכים ביאור. הלא, הגמרא הקשתה מכך שהמלאכות נלמדו מהמשכן. אם כן, מאי נ"מ בכך שעני אוכל פתו בלא כתישה.

8 עיין במהר"ם מלובלין כאן, ובהרחבה ב'אוצר מפרשי התלמוד'.

9 תוס' שבת מט, ב ד"ה "כנגד" הקשו - שלכאורה 'מושכל ראשון' במסכת שבת, ואף מפורש במשנה שהמושטי מרשות לרשות חייב משום ש'כך הייתה עבודת הלויים'. עוד הקשו התוס' שללא הלימוד מהמשכן אין לנו יכולת להפריד בין אבות ובין תולדות. מתוס' נראה שהן סברו כגרסאות וההבנות האחרות בתחילת מסכת ב"ק.

10 עוד מדויק מדברי רבא, שמנין ל"ט אבות מלאכות ממעט גם מלאכות שהיו במשכן ולא רק מלאכות שלא היו במשכן, וזו כגירסא השניה בתחילת מסכת ב"ק שהבאנו לעיל. לא ניתן לומר שרבא סובר כפי ההסבר הראשון בדעת ר' שמעון, שלפיו לא לומדים מלאכות שבת מהמשכן, משום שבשאלה הקודמת של הגמרא - מדוע 'זורה בורר ומרקד' נמנים בנפרד, אביי ורבה תרצו שניהם, שזאת משום שכל המלאכות האלו היו במשכן.

נחלקו בדבר רש"י ותוס'. התוס' בשם ר"י תרץ, שכוונת דברי אביי היא, שכפי שעני אוכל פתו בלא כתישה, כך גם עני צובע סממנים בלא כתישה, וממילא אין זו מלאכה חשובה ועל כן אין למנותה בל"ט אבות מלאכות.¹¹

רש"י תרץ כך:

שכן עני אוכל פתו בלא כתישה - לכך, אף על גב דהואי במקדש, ואב מלאכה היא - כיון דתנא ליה דש לא תנא לה. וזורה ובורר ומרקד - סידורא דפת נינהו, וכיון דהווי במקדש, והכא אתחיל בסידורא דפת - תנינהו

בהבנת דבריו נחלקו האחרונים.

יש שהבינו שכוונתו, שכיון שעני אוכל פתו בלא כתישה, והמשנה נוקטת את 'סידורא דפת', לכן מלאכת כתישה אינה נחשבת 'אב מלאכה' נפרד, אלא היא כלולה במלאכת דש.¹²

לפי תוס', והסבר זה בדעת רש"י, הרי שאביי סובר כשיטת רבא שכותש איננו אב מלאכה נוסף. אלא שאין זה מתוך 'אילוץ' שלא יכולים להיות יותר מל"ט אבות מלאכות, אלא משום שמלאכת כותש איננה ראויה להחשב בנפרד.

אמנם, לא מעט אחרונים הבינו בדברי רש"י, שאין מדובר כאן על מנין המלאכות, אלא מדובר כאן על לשון המשנה. כתישה היא אכן אב מלאכה נפרד, אלא שהמשנה לא מנתה אותה, משום 'סידורא דפת'. אין כוונת אביי לבאר מדוע מלאכת כתישה אינה נחשבת אב מלאכה, אלא כוונתו לבאר מדוע המשנה לא מציינת אב מלאכה זה.

לפי ההסבר זה, אביי חולק על רבא מכל וכל, ולעומת דברי רבא שהמשנה היא כדעת רבי וישנן רק ל"ט אבות מלאכות, אביי סובר שישנן יותר מל"ט אבות מלאכות, אלא שהמשנה לא מנתה את כולם!

13

במילים אחרות, לפי אביי, המשנה ודאי סוברת כר' חנינא. לשיטתו כיון שאבות מלאכות נלמדו מהמשכן אין הגבלה עקרונית של ל"ט אבות מלאכות. אם כן, אביי ורבא נחלקו כאילו דעה מדעות התנאים בדף מט. נשנית המשנה.

1. העמקה במחלוקת ר' שמעון ור' חנינא בר חמא

ראינו ארבע אפשרויות להבנת היחס בין הלימוד ממלאכת המשכן ובין הלימוד מהפסוקים שישנן ל"ט אבות מלאכות:

א. לא לומדים מלאכות שבת מהמשכן, אלא המלאכות נקבעו רק לפי המספר (תוס' בדעת ר' שמעון)

ב. מלאכות שבת נלמדות מהמשכן. לולא המספר ל"ט היינו קובעים אבות מלאכה נוספים (ר"ן ורשב"א בדעת ר' שמעון)

11 כן כתב רע"א בחידושו על אתר בדעת התוס', הרמב"ן בדעת ר"ח וכן מפורש ב'מיוחס לר"ן'. שיטה זו מתאימה להבנה השניה שהוזכרה בסעיף הקודם, לפיה מלאכות שלא היו חשובות במשכן, נחשבות 'תולדות'.

12 כן כתב הרמב"ן בדעת רש"י וכן כתבו הקרן אורה ושפת אמת על אתר. מדברי הרמב"ן בדעת רש"י עולה כהבנה השלישית שהוזכרה בסעיף הקודם, לפיה כל מלאכות המשכן הן בכלל 'אבות'.

13 כן הבין הר"י, הובא בדברי הריטב"א כאן, וכן כתבו הבית מאיר, רבינו חיים בן עטר ב'חפץ ה' על אתר ובספר 'שבת של מי', עיין שם שבארו על פי זה ענינים נוספים. הר"י שהובא בריטב"א הקשה על כך מריש הסוגיא, ממנה משמע בפשיטות שאפשר להתחייב רק בל"ט חטאות על מלאכות שבת, וכן הקשה ה'מהדורא בתרא' מדעתו, ועיין באחרונים הנ"ל מה שכתבו לתרץ. יש להעיר, שרע"א התקשה: "תמוה לי לשיטת רש"י דבאמת כותש ג"כ הוי אב אלא דמתני' לא תני ליה, א"כ תקשי למסקנא בהיפוך היאך דרש רבי אלה הדברים דל"ט מלאכות הויין הא באמת הוי ארבעים." לכאורה על פי דברינו, כל דברי רש"י הם לא אליבא דרבי אלא אליבא דר' חנינא, וקושיית רע"א צריכה לי עיין.

ג. מלאכות שבת נלמדות רק מהמשכן, אבל הסידור הפנימי נקבע על פי המספר ל"ט (אפשרות שהובאה בתוס' בדעת ר' שמעון)

ד. מלאכות שבת נלמדות מהמשכן, ואין כל הגבלה עקרונית של ל"ט מלאכות, לשיטות מסוימות יש למעשה יותר מל"ט מלאכות (ר' חנינא אביי ורבא).

בעומק שיטות אלו - ניתן לומר שישנה מחלוקת יסודית - האם חז"ל בררו ל"ט מלאכות חשובות מדעתם, אלא שיתכן והם הסתייעו במלאכות המשכן בכירור זה, שיטה זו מבוססת על דעת ר' שמעון, או שמא להיפך - חז"ל למדו מלאכות שבת מהמשכן, ועניינו של המספר הוא ענין 'שולי', שיטה זו עיקרה בדברי ר' חנינא, אם כי יתכן לומר זאת גם בדעת ר' שמעון.

בהשקפה ראשונה, הסברא מורה כשיטת ר' שמעון. התורה ציוותה - לא תעשה כל מלאכה, ואם כן, על חכמים לברר מדעתם את המלאכות החשובות אליהם מתיחס ציווי התורה. על כן, יש לבאר את שיטת ר' חנינא - מה היסוד ללמוד את מלאכות שבת ממלאכת המשכן.

בדברי גדולי החסידות מצאנו ביאור לדבר:

ולכן נאסרו ט"ל מלאכות המשכן בשבת כי עיקר בנין המשכן הוא בשביל השראת השכינה ובשבת ממילא בלא בנין המשכן יש בו השראת השכינה ומה הפסוק דרשו רז"ל איסור הט"ל מלאכות בשבת מפסוק אלה הדברים כידוע (בת עין, דברים).

וכן הוזכר השבת בריש פרשת כי תשא ובפרשת ויקהל בציווי מלאכת המשכן שלא תדחה השבת. שהיה סברא לומר כיון שכל ימי השבוע גם כן עסוקין להשכינן השכינה בארץ אם כן כל הימים כשבת ותעקר אז השבת. והשמיענו הכתוב שלא תדחה שבת והוא דבאמת אף דגם זה עסק השבת שיהיו פנוים לתורה ועבודה מכל מקום אף כשפנוי כל הימים ועוסק בתורה ועבודה יש עסק בשבת שזוכה להקדושה מה' יתברך דקביעא וקיימא (פרי צדיק, משפטים).¹⁴

אם כן, בעוד לפי ר' שמעון - אנו מתייחסים לשבת כפשטה - כמנוחה מימי החול, וכיון שכך כל מלאכה חשובה בימות החול יכולה להיחשב כ'אב מלאכה' אף שלא הייתה במשכן. לעומת זאת, לפי ר' חנינא, משמעות השבת היא - מנוחה מהעיסוק ב'השראת השכינה' הנעשה במשך השבוע. על כן, מלאכות שבת נלמדות מהמשכן, לאמור שבשבת האדם שובת ממלאכת הקודש בה הוא עוסק במשך ששת ימי המעשה.

ז. עניינם של התנאים - ר' חנינא בר חמא ור' שמעון ברבי יוסי בן לקוניא

נראה לומר שמחלוקתם של ר' חנינא ור' שמעון נעוצה ביסוד דרכיהם בעבודת ה'.

על ר' חנינא מסופר:¹⁵

כל יומא הוה מייתי (אנטונינוס) תרי עבדי,
חד קטליה אבבא דבי רבי וחד קטליה אבבא דביתיה,
אמר ליה: בעידנא דאתינא לא נשכח גבר קמך.
יומא חד אשכחיה לר' חנינא בר חמא דהוה יתיב,
אמר: לא אמינא לך בעידנא דאתינא לא נשכח גבר קמך?
א"ל: לית דין בר איניש
א"ל: לימא ליה להווא עבדא דגני אבבא דקאים וליתי.
אזל ר' חנינא בר חמא אשכחיה דהוה קטיל...
בעא רחמי עליה ואחייה ושדריה.

14 עיין גם שפת אמת כי תשא תרלא.

15 עבודה זרה י, ב

ר' יהודה הנשיא העיד על תלמידו הגדול ר' חנינא בר חמא 'לית דין בר אינש' – אין הוא בן אדם. מדבריו נלמד שר' חנינא בר חמא היה דבוק כולו בקודש עד המדרגה העליונה של 'תחיית המתים'¹⁶. אם כן, ודאי ר' חנינא מתייחס אל השבת כשביתה ממלאכת הקודש של כל השבוע.

לעומת זאת, הגמרא במסכת בבא מציעא¹⁷ מספרת כיצד ר' שמעון ברבי יוסי בן לקוניא החזיר בתשובה את בנו של ר' אלעזר ברבי שמעון, ובעקבות כך, ר' יהודה הנשיא קרא על ר' שמעון את הפסוק "ולוקח נפשות חכם". אם כן, לעומת ר' חנינא בר חמא הדבוק כולו בקודש, ר' שמעון ברבי יוסי עוסק ב'לקיחת נפשות' בעולם החול, ואם כן, מתאים מאד שהוא מתייחס אל השבת כשביתה מהמלאכות החשובות של עולם החול.

באופן דומה, מצאנו שנחלקו שם בסוגיא ר' חנינא בר חמא ור' חייא:¹⁸

כי הוּוּ מינצו רבי חנינא ורבי חייא, אמר ליה רבי חנינא לרבי חייא: בהדי דידי קא מינצית? חס ושלום, אי משתכחא תורה מישראל מהדרנא לה מפילפולי! - אמר ליה רבי חייא לרבי חנינא: בהדי דידי קא מינצית? דעבדי לתורה דלא תשתכח מישראל.

אף בגמרא זו רואים את ההנגדה בין שיטת ר' חנינא בר חמא, העוסק בפלפולא של תורה ושרוי כולו בעולם הקודש, ובין ר' חייא, העוסק בעולם החול ופועל בתוכו למניעת שכחת התורה.

ח. סיכום

במאמר זה העמקנו במחלוקת ר' שמעון ברבי יוסי בן לקוניא ור' חנינא ביחס ל'כנגד מי מלאכות שבת', והראנו כיצד מחלוקת זו קשורה להבנות השונות בתחילת מסכת בבא קמא, וכן ליסוד שיטתם בעבודת ה'.

16 מסילת ישרים סוף פרק כו

17 ב"מ פה, א

18 ב"מ פה, ב